

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Начало сношений Эчмиадзинскаго патріаршаго престола съ Русскимъ правительствомъ. Историческое изслѣдованіе по неизданнымъ документамъ Г. А. Эзова. Тифлисъ, 1901 г.

Էջմիածնի պատրիարքական Աթոռի գրադրութիւնների սկիզբը ուսաց կառավարութեան հետ: Պատմական հետազոտութիւն չորստարակուած վկայագրերի հիման վրայ, Կ. Եղեանի. Թիֆլիս, 1901:

Տոհմային գրականութեան, պատմութեան, լեզուի և կեանքի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ և հետազոտութիւններ շարունակ լոյս են տեսնում օտար լեզուներով, և սակայն դոցանից շատերը անյայտութեան մէջ են, մի քանիսն երբեք մասին կցկտուր տեղեկութիւն ունինք, իսկ աւելի ևս քիչ մասն է հայերէն թարգմանուած: Հեռու չգնանք և բազմաթիւ օրինակներից առաջ բերենք մէկը. այս գրքի հեղինակը, որի առթիւ է իմ խօսքը, 1898 թ. լոյս ընծայեց մի պատկառելի աշխատութիւն ընդարձակ պատմական տեսութեամբ՝ «Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ» վերնագրով: Այդ յառաջաբանը մի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն է և արժանի լուրջ աշխատութեան. լուր տարածուեց, թէ յառաջաբանը թարգմանուած է, որ մի պատուական գործ կը լինէր մեր գրականութեան համար, բայց տարաբաղդաբար մինչև օրս ոչինչ չի երեւում: Նոյն մեծարգոյ հեղինակը այժմ լոյս է ընծայել մի ուրիշ հետազոտութիւն, որ, երևի, նոյն վիճակին կ'արժանանայ, որին շատ շատերն են արժանացել: Այս աշխատութիւնը, որի բովանդակութեան հետ ես մտադիր եմ մանրամասնօրէն ծանօթացնել ընթերցողներին, նուիրուած է այն հարցին, թէ Մալը Աթոռը երբ է

պիսի իւր գլխաւոր յարաբերութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ: Դրքի մէջ առաջ են բերուած ուշագրութեան արժանի պատմական նոր տեղեկութիւններ: Յայտնի է, որ ռուսաց կառավարութիւնը դեռ Մեծն Պետրոսի ժամանակ զրազրութիւններ է ունենում հայ հոգեւորականների հետ Կասպից ծովի ափը ձեռք բերելու նպատակով և ապա՝ Լարաբաղի մէլիքների առթիւ, սակայն զրազրութիւնները լինում են ոչ թէ ս. Էջմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի, այլ Գանձասարի կաթողիկոսների հետ. իսկ Մայր Աթոռը անմիջական զրազրութիւն է սկսում ռուսաց կառավարութեան հետ միայն XVIII դարու երկրորդ կիսում, Եկատերինէ II կայսրուհու օրով: 1760 թ. յուլիսի 20-ին առաջին անգամ Յակոբ կաթողիկոսն է դիմում ռուսաց թագաւորին և խնդրում՝ իզազէն մեր ողորմելի և զազէն վերաց հոգալ¹⁾ Բայց այդ բարեխօսութիւնը այնպիսի անորոշ և ընդհանուր դարձուածներով և ոճերով է գրուած լինում, որ ոչ մի հետեւանք չէ ունենում: Անցնում է վեց տարի, և Սիմէօն կաթողիկոսը զրազրութիւն է սկսում կառավարութեան հետ, Բայց աւելի գիտակցաբար է անում գործը, մանաւանդ որ ունէր և յարմար շարժառիթ: Սիմէօն կաթողիկոսի օրով Հաջաբխանի-հայերը չէին կամենում ճանաչել Մայր Աթոռի գերիշխանութիւնը, այլ Գանձասարի կաթողիկոսին: Այս դէպքը սատիկ վրդովում է Սիմէօն կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին ժողովում է և որոշում է Դաւիթ վարդապետին օրհնութեան կոնդակով Պետերբուրգ ուղարկել: Այդ կոնդակով նա խնդրում էր հետեւելը. «1) որ կայսերութեան մէջ ապրող ս. Դրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչի զաւանութեան պատկանողները, ինչպէս մինչև այժմ էին, լետոյ էլ հոգեւոր գործերի վերաբերւթեամբ՝ եկեղեցական կարգադրութիւնների և տնօրինութեանց կողմից իւր պատրիարքական աթոռի իշխանութեան ներքոյ լինին: 2) Որ այդ հայերի վրայ նշանակուող արքեպիսկոպոսը նոյն աթոռի ընտրութեամբ լինի, իսկ իրան պատրիարքին անյայտ և ինքնազուլի

1) Դիւան Հայոց պատմութեան. Գ. գիրք, էջ 121.

օտար երկրներից եկող եպիսկոպոսների համար մուտքը արգելուի: 3) Որ իրան Բարձրագոյն հրովարտակ պարգեւեն, որպէս զի այդ հրովարտակը մնայ տեղական տաճարում ի յիշատակ յաւերժական պարգևատրութեան ի յիշողութիւն բարեբաստիկ թագաւորութեան»²⁾: Կոնդակի հետ միասին նա ուղարկում է նուէր կայսրուհուն և գահաժառանգին ս. Յոհաննէս Մկրտչի, ս. Հռիփսիմէ կոյսի, ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները և նոյեան տապանից մի կտոր:

Նուիրակ Դաւիթ վարդապետը Պետերբուրգի արքունիքում շատ սիրալիր ընդունեցութիւն է գտնում, և կայսրուհին հրամայում է, որ հրովարտակ պատրաստեն և տան նորան տեղ հասցնելու: Այդ հրովարդակում, որ կայսրուհին տուել էր 1768 թ. յուլիսի 30-ին, ասուած է, թէ նախորդների օրինակով «հաւասարաչափ բարեհաճում ենք, ինչպէս այժմեան պատուականագոյն Սիմէօն պատրիարքին, այնպէս և պատրիարքական աթոռի նորա ապագայ յաջորդներին, նմանապէս իւզբաշիններին և կառավարիչներին և համայն պատուական հայ ժողովուրդը մեր կայսերական ողորմութեան և բարեհաճութեան մէջ ունենալ: Նոյնպէս բարեհաճում ենք Մենք, որ յիշեալ Սիմէօն պատրիարքը և պատրիարքական գահի նորա յաջորդները ռուսաց կայսերութեան մէջ գտնուող հայ ազգի և օրէնքի մարդկանց՝ հոգևոր գործերի և եկեղեցական ծէսերի վերաբերութեամբ իրենց տեսչութեան ներքոյ ունենան... և սորա համար, երբ նոքա (հայերը) կը պահանջեն՝ ուղարկել արքեպիսկոպոս կամ ուրիշ աստիճան ունեցող՝ նորա, պատրիարքի, գրած վկայականով, առանց այդ վկայականի մեր կայսերութեան մէջ նոքա չեն ընդունուիլ... Սակայն Մենք յուսադրում ենք վերոյիշեալ պատուական Սիմէօն պատրիարքին, պատուական իւզբաշիններին և կառավարիչներին բոլոր հայ ժողովրդի հետ միասին, մանաւանդ Մեր կայսերութեան մէջ եղողներին, Մեր կայսերական ողորմութեամբ և հովանաւորութեամբ. ընդ սմին իմանալ ենք տալիս, որ Դաւիթ

²⁾ Арх. Мпн-ва II. Д. 111—23, 1780—1801 г. № 1.

վարդապետի հետ Սիմէօն պատրիարքի Մեզ ուղարկած մատուցները... Մեր առանձին բարեհաճութեամբ ընդունուեցան... և լիշեալ Դաւիթ վարդապետը... բերանացի կարող է յուսադրել համայն պատուական հայ ժողովուրդը Մեր Կալսերական ողորմութեան բարեհաճութեան կողմից, որով և մնամք»:³⁾ Բացի հրովարտակից Դաւիթ վարդապետը ընծաներ է տանում մեր կաթողիկոսի համար: Այս առաջին փորձի յաջողութիւնը շատ խրախուսում, քաջալերում է Սիմէօն կաթողիկոսին:

Սի քանի տարուց յետոյ, 1773 թ. Սիմէօն կաթողիկոսը, Բարձրագոյն հրովարտակի համաձայն, Ռուսաստանի հայերի համար եպիսկոպոս է նշանակում իշխանադն Յովսէփ Երկայնաբազուկ Սրղութեանին, որ տակաւին 30 ամեայ երիտասարդ էր: Գալով Պետերբուրգ, սա իւր արտաքին գեղեցկութեամբ, բարեկիրթ վարուեցողութեամբ և նուրբ խելքով զբաւում է ողւս բարձրաստիճան հոգեւորականներին և պետական պաշտօնեաներին: Ունենալով փառասիրութիւն, միևնոյն ժամանակ սիրելով և իւր ազգը, նա ջերմ պաշտպան է հանդիսանում հայ եկեղեցու և ժողովրդեան կարիքների, միաժամանակ օգուտներ տալով և ծառայութիւններ մատուցանելով ողւս տէրութեան, որոնց համար մի քանի անգամ նա արժանացել էր բարձրագոյն պատիւների, իսկ Պաւել I-ը շնորհում է նորան Աննա չքանշանի I տաժանը և ողւսաց կալսերութեան իշխանական տիտղոս է պարգևում, որովհետև մինչև այդ ժամանակ Յովսէփը վրաց իշխան էր:

1780 թ. յուլիսի 26-ին վախճանում է Սիմէօն կաթողիկոսը: Մահուան անկողնում, միաբանների հետ խօսելու ժամանակ, նա մատնացոյց է լինում Ղուկասի վրայ, որպէս արժանաւոր յաջորդի, որին և օգոստոսի 2-ին կաթողիկոս են օծում: Ղուկաս կաթողիկոսի ընտրութիւնը, աւելի ճիշտ ասած, ընտրութեան եղանակը Կ. Պոլսի Զաքարիա պատրիարքի կողմից ղեկարարութիւնների է հանդիսւում. սա ոչ Բ. Դոնից բէրաթ է խընդ-

³⁾ Полное собрание законовъ. Общее положеніе т. XI, № 13139.

րում, ոչ էլ կարգադրութիւն է անում, որ եկեղեցիներում ժամասացութեան ժամանակ, ինչ տեղ պէտք է, անունը յիշատակեն: Թէ Կ. Պօլսի պատրիարքը և թէ Գանձասարի Իսրայէլ կաթողիկոսը ս. Էջմիածնի գահը բարձրանալու ցանկութիւն ունէին: Ղուկաս կաթողիկոսին սաստիկ վրդովում է Ձաքարիա պատրիարքի վարմունքը. այնչափ նորա ինքնասիրութիւնը չէ վերադրում, որչափ Մայր Աթոռի սրբութիւնն ու հեղինակութիւնը պաշտելու զգացմունքը: Այդ պատճառով էլ Ղուկաս կաթողիկոսը 1780 թ. դեկտեմբերի 15-ին գրում է Կ. Պօլսի պատրիարքին, թէ իւր պարտականութիւնն է համարել ընդունել ընտրութիւնը, աչքի առաջ ունենալով կաթողիկոսական գահի շահերը, և եթէ հրաժարուէր, ծանր և արդարացի մեղադրանքների պիտի ենթարկուէր: Միևնոյն ժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսը գրում է նորան, որ եթէ տաճկահայերի կողմից նա, Ձաքարիան, ընտրուի, ինքը որպէս մի սոսկ աբեղայ կը հեռանայ: Մինչ գրագրութիւնը շարունակւում էր նոցա մէջ, Ղուկասը հրաժարւում է կարգադրութիւններ անելուց, որպէս կաթողիկոս և մինչև անգամ վանքում կաթողիկոսական գահի վրայ չէր բազմում: 1801 թ. մայիսի 30 ից Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպան Թամարան գրում է. «Ղուկաս պատրիարքը, որին անձամբ ես նոյնպէս ճանաչում եմ, հայ ժողովուրդը կառավարելու գործում շատ արժանաւոր մարդ էր, և նորա ամենախորհրդաւոր պարզախօսութիւնները... սակայն համեստ և լուսամիտ ցանկութիւններ էին, վերականգնել իւր ազգը Ռուսաստանի օգնութեամբ, երբ ապա հանգամանքները և դրութիւնը հիմնական յօյս կը տան հայ ժողովրդի օգտի և ոչ կորստեան համար նորա հովանաւորութեան դիմելու»⁴⁾: Սակայն Կ. Պօլսի հայ հասարակութիւնը, որդիական ակնածութեամբ վերաբերուելով ս. Էջմիածնին, փոխում է պատրիարքին, իսկ սորա յաջորդը, չկամենալով երկպառակութիւնը շարունակել, Բ. Իւնից ստանում է բերաթ և տնօրինում, որ եկեղեցիներում Ղուկաս կաթողիկոսի անունը

⁴⁾ Арх. Мин. ва Им. Д. 111—23, 1780—1801 г. № 1.

իշեն: Միայն 1800 թ. հոկտեմբերին է նա տալիս սովորական անդրանիկ կոնգակը իւր հօտի անունով և մի կոնգակ էլ ուղարկում է Ռուսաստան, որով օրհնում է կայսրուհուն և երկիրը:

Ղուկաս կաթուղիկոսը, միշտ մտածելով ս. Էջմիածնի Աթոռի իրաւունքը պաշտպանելու վրայ և երկիւղ կրելով, որ Գանձառարի Իսրայէլ կաթուղիկոսը կարող է իւր իրաւունքները տարածել Ռուսաստանում ապրող հայերի վրայ, առանձին ուշադրութիւն է դարձնում Բարձրագոյն հրովարտակի (1768 թ.) այն կէտի վրայ, որով արգելում էր ծայրագոյն պատրիարքից վկայաթուղթ չունեցող եպիսկոպոսների մուտքը Ռուսաստան: Այդ նպատակով նա դիմում էր ո՛ւր որ և ո՛ւմ որ կարելի էր և խնդրում իշխանութիւն ունեցողներից, որ հետևեն Բարձրագոյն հրամանի այդ կէտը կատարելու:

Ռուսաց կառավարութիւնը հովանաւորում էր ոչ միայն իւր սահմաններում ապրող հայերին, այլ և մահադական երկրներում եղողներին: Այսպէս, 1780 թ. Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դիմում է Արտաքին գործոց Կօլլեգիային և խնդրում, որ Ի. Դուռը ուղարկուած ռուսաց նախարարին պատուիրեն ռօգնել և պաշտպանել հայոց պատրիարքի կողմից տաճկաց մալրաքաղաքը ուղարկուող հոգևորական կառավարիչներին, երբ կարիք կ'ունենան: 1781 թ. յունուարի 23-ին Բարձրագոյն հրաման է գնում Կ. Պօլսի ռուսաց նախարար Ստախևին, որով պատուիրում է նորան կաթուղիկոսի կողմից Պօլս եկող հոգևորականներին պաշտպանութիւն ցոյց տալ, որպէս քրիստոնէական օրէնքի մարդկանց: Նոյնը կրկնւում է և 1798 թ. մարտի 16-ին. հրամանագիր է ուղարկւում Պօլսի ռուսաց դեսպան Թամարային միևնոյն բովանդակութեամբ:

Այդպէս են եղել ռուսաց կառավարութեան յարաբերութիւնները հայերի հետ ընդհանրապէս և եկեղեցու հետ մասնաւորապէս. հովանաւորութիւն եղել է ոչ միայն գահի բարձրութիւնից, այլ և պետական բարձրաստիճան գործիչների կողմից, որոնք այս և այն դէպ-

քում ցոյց են տուել իրանց աջակցութիւնը, և այդ պարգեքներում է Ղուկաս կաթողիկոսի՝ իշ. Պատեմկինին, կոմս Ռուսեանցին, կոմս Պանինին և ուրիշների գրած նամակներից։ Այդ նամակներում հայ եկեղեցու պետը իւր գոհունակութիւնն էր յայտնում հայ ժողովրդեան և պատրիարքական գահին ցոյց տուած հովանաւորութեան, բարեհաճութեան և բարեկամութեան համար, հաւասարապէս և այն աջակցութեան համար, որ ցոյց էին տալիս Յովսէփ արքեպիսկոպոսին։

Քուչուկ-Կայնարչիի դաշնագրութիւնից յետոյ Խրիմի խանութիւնը Տաճկաստանից անկախ է ճանաչում, և ռուսաց կառավարութիւնը սկսում է միջոցներ գործ դնել Նովոռուսիյսկիի կողմերը, որ նոր էին ձեռք բերել, մարդաբնակ դարձնել, և այդ նպատակի համար մտադիր էին հայերին և յոյներին գաղթեցնել այդ կողմերը։ զանազան արտօնութիւններով և խոստումներով ռուսաց կառավարութիւնը սկսում է գրուել հայերին։ 1778 թ. մարտի 9-ին Բարձրագոյն հրամայուած էր իշ. Պատեմկինին, որ Խրիմից գաղթելու ցանկութիւն յայտնած բոլոր հայերին և վրացիներին «ամենայն փողաքշանքով և օժանդակութեամբ ընդունի, ճանապարհին պաշար տալով... որպէս ղի այս նոր գաղթականները մեր սահմանները մտնելու օրից ոչ միայն իրանց սնունդի կողմից ամենափոքր կորիք անգամ չունենան, այլ և ըստ ձեր հայեցողութեան թէ բաւականաչափ հող ունենան և թէ մեր գանձարանից անհրաժեշտ նպաստներ ստանան՝ տներ շինելու համար. սակայն մենք չենք յապաղիլ տալ նոցա կարևոր արտօնութիւնները։ Խրիմի բոլոր քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնները յունաց միտրոպոլիտի միջոցով դիմում են կառավարութեան և բարեխօսում, որ Բարձրագոյն անունով խոստացած արտօնութիւնների համար կայսերական հրովարտակ տան պետական կնքով վաւերացած, որպէս ղի ռամիկ ժողովրդի կասկածները փարատուեն, Բայց հայերը ընդունում են կառավարութեան հրաւերը, որովհետև այնչափ էին վախեցած տաճկական լծից, որ յոյս էին դնում քրիստոնեայ հզօր տէրութեան վրայ, դուրս գալիս երկիւղ չկրելով գաղթելու դժուարութիւններից։

Խրիմի խանը, ինչպէս և ամբողջ մահմեդական ժողովուրդը, երբ լսում են ռուսաց տէրութեան այս նոր ձեռնարկութեան լուրը, սաստիկ վախենում են, որովհետեւ նախ զրկոււմ էին իրանց գոյութեան ամուր նեցուկից, իրանց աղբիւնքների աղբիւրից: Այդ լուրը վերատուգելու նպատակով Խանը դիմում է գեներալ-պորուչիկ Ա. Վ. Սուվորովին, որից պատասխան է ստանում, թէ Կայսրուհին՝ մարդասիրական զգացմունքից և քրիստոնէական սլաւութից դրդուած, բարեհաճել է դէպի իւր սահմանները գաղթեցնել քրիստոնեաներին, ազատելով նոցա «սպառնացող աղէտներից և իսպառ բերնաջինջ լինելուց», և աւելացնում է, թէ ինչ որ Ձեր անձնաւորութեան է վերաբերում, տմեն բան ըստ կարելոյն կը պահպանուի և կը վարձատրուի: Ի հարկէ Խանը այդ պատասխանը ստանալուց յետոյ չհանգստացաւ, ինչպէս և մահմեդականները չհանգստացան. նոքա փորձեցին խնդիրք, նաև պատգամաւորութիւն ուղարկել Պետերբուրգ, որպէս զի քրիստոնեաներին կարողանան բռնել իրանց սահմաններում, բայց բոլոր աշխատանքը ի զուր անցաւ. հայերը սկսեցին գաղթել:

Խրիմից հայերը սկսում են գաղթել 1718 թ. յուլիսին Պետրոս վարդապետ Մարկոսեանի առաջնորդութեամբ և նոյն տարուայ օգոստոսին մտնում են Ռուսաստանի սահմանները: Հէնց սկզբից նոքա մեծ նեղութիւնների են սլատահում. որչափ Եկատերինէ II-ը և իշ. Պատեօմկինի և Սուվորովի պէս նորա գործակիցներն էին հոգս քաշում հայերի վիճակի բարելաւութեան մասին, այնչափ քիչ էին գործում տեղական կառավարիչները: Ոչ ճանապարհին ուտելիքն էր բաւականութիւն տալիս նոցա, ոչ էլ հողեր ստացան բնակութեան համար: Եկատերինոսլաւ և Սամարա (այժմ Նովոմոսկովսկ) հայերը ստիպուած եղան կանգ առնել և այստեղ, բացօթեայ, առաջին անգամ նոքա ծանօթացան մինչև այդ ժամանակ իրանց չտեսած ձմեռուայ արհաւիրքների հետ, որ, տարաբաղդաբար, այդ տարի շատ դաժան էր եղել: Սակը անգամ աւելորդ է, որ քաղցածութիւնից, հիւանդութիւններից և ցրտից շատերը կոտորուում են, դէս ու դէն են փախչում, շատերն էլ,

նոցա թուում և Պետրոս վարդապետը, նոյն թուականին մեռնում են: Գարնանամուտին նոքա վստահանում են դիմել Սուլիորովին: Վերջից դուրս բերելու ժամանակ, — գրում են նոքա 1779 թ. ապրիլի 19-ին, — բացի յայտնի 1½ կէտերից բարեհաճեցիք խոստանալ մեզ, որ մեր թողած տների փոխարէն պատրաստները կը տան մեզ, կը տան և հող մեր ցանկութեամբ. կը տան ռոճիկ և ուտելիք: Սակայն գալուց լետոյ տուել են տեղեր, ուր ոչ ջուր կայ ոչ էլ բուսականութիւն, և ստիպում են իւրաքանչիւրիս, որ ստորագրենք, թէ մեզ տուած տեղերը յարմար են, բայց մենք այդ տնել չենք կարող, որովհետեւ անպէտք են: Սկզբում ռոճիկ և ուտելիք ամենքին տալիս էին, իսկ այժմ մի քանիսներին բոլորովին չեն տալիս. երկրագործ մարդկանց 120 վերստ մեզանից հեռացնում են... և ոչ միայն վարձատրութիւն չեն տալիս, այլ և վերջին ունեցածից զրկուել ենք աւազակների կողոպուտների և ուրիշ նեղութիւնների պատճառով, և այնպիսի ծայրայեղութեան ենք հասել, որ առաջ մեր տեղում լաւ սնունդ ունեցողները այժմ ողորմութիւն են հաւաքում, իսկ ուրիշները սովից՝ շատ քիչ փողի կամ հացի համար բոլորովին տալիս են իրանց երեխաները: ⁵⁾ Հայերի պատգամաւորները նոյն տարուայ յուլիսի 15-ին դիմեցին և իշ. Պատեօմկիւնին խնդրագրով և յայտնեցին, թէ Վերնդրել են (նոքա), որ իրենց բնակեցնեն սբ. Դմիտրի Ռոստովեանի ֆորշտատում և այդ խնդիրը արժանացել է Ձերդ պայծառափայլութեան հաւանութեանը, Բայց... Ազովեան նահանգի կառավարութեան նահանգապետի օգնական Գերսեւանովը բոլոր հողագործներին ստիպում է բնակութիւն հաստատել Տերսա գետի մօտ և սմե-նասարսափելի կերպով հրամայում է, որ այնտեղ չինեն իրանց տները, իսկ երբ նոքա չէին ընդունում, կապանքների մէջ դնելով մի քանի օր բանեցնում էր: Բացի դրանից, ամենքը՝ բնակութեան համար տներ չունենալով, շարունակ մնում են տափաստանի արևի

⁵⁾ Дубровняъ Н. Присоединение Крыма къ Россіи, т. III. № 47.

և յաճախակի եկող անձրևների տակ և ծալրայեղ կարիք կրում, որովհետև նահանգապետի օգնականի հրամանով երեք ամսից աւելի է որ բնակարաններից դուրս ենք բերուած և այժմ բաց օդի մէջ ենք գտնուում, այնպէս որ այդ փոփոխութիւնների պատճառով քիչ մարդ չմեռաւ... ⁶⁾ ուստի պատգամաւորները խնդրում էին «Թող տալ, որ մեր հասարակութիւնը միայն սբ. Ռըմիտրիի բերդի ֆորշտատում և շրջակայքում բնակեցնեն»:

Հայերը միաժամանակ յայտնում են իրանց թշուառութիւնները և Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ այդ ժամանակ Հաշտարխան էր: Լուրը ստանալուն պէս Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ճանապարհ է ընկնում դէպի Պետերբուրգ բարեխօսութիւնների համար, և հետեանքը շատ լաւ է լինում. թեթեւացնում են գաղթականների վիճակը, բնակութիւն հաստատելու համար տեղ են տալիս Դօն գետի մօտ, ուր Ռոստով քաղաքն է, տալիս են և արտօնութիւններ: 1780 թ. Հայերը ըսկըսում են քաջուել դէպի իրանց ընծայած տեղը, իսկ հետեւեալ թուականի ապրիլի 21-ին Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հիմն է դնում Նոր-Նախիջևան քաղաքին: Նոյն 1780 թ. նա կազմակերպում է Հաշտարխանում հոգեւոր ատեան դատարան (կոնսիստորիա), իսկ սեպտեմբերի 9-ին օծում է Մոսկուայի ս. Խաչ եկեղեցին. Պետերբուրգի եկեղեցին նա օծել էր մի փոքր առաջ՝ նոյն տարուայ փետրուարի 18-ին:

Մոսկուայի եկեղեցին օծելուց յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը կամենում էր Հաշտարխան վերադառնալ բայց իշ. Պատեօմկինը չէր թողնում, որովհետև այդ ժամանակ պատրաստութիւններ էին տեսնում երկրորդ տաճկական պատերազմի համար, և իշխանն ուզում էր, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հետը գնայ Խրիմ և ապա պատերազմի գաշտը, աչքի առաջ ունենալով նորա ազդեցութիւնը տաճկական գաւառներում բնակւող հայերի վերայ և նորա ծանօթութիւնը Արևելքի, տեղական բարբերի և լեզուների հետ: Այդտեղ իշ. Պա-

⁶⁾ Նոյն:

տեօմկին յանձնարարում է Յովսէփ որբեայիսկոպոսին շրջել Մուշաւիայի, Վալաքիայի և Բուկովինայի այն քաղաքները, ուր հայեր կային և դարձեալ նորա յանձնարարութեամբ՝ տաճկական քաղաքները նուաճելուն պէս հայերին դուրս էր բերում և բնակեցնում Դուքոսսարի մօտերքը, ուր շուտով գոյացաւ մի քաղաք, որ յանուն սբ. Գրիգորի Լուսաւորչի կոչուեցաւ Գրիգորուպօլիս։ Այս անգամ էլ կառավարութիւնը ամեն տեսակ օգնութիւն է հասցնում հայերին. գանձարոնից նիւթական միջոցներ էին տուել մայր եկեղեցու, վանքի, երկու ծխական եկեղեցիների, առաջնորդարանի, կոնսիստորիայի շինութեան համար և սորան կից մտադիր էին գիմնագիծն կառուցանելու. գանձարանը նոյն պէս իւր վերայ է տուում մագիստրատի, վաճառականաց տան, բնակչաց տների, արհեստաւորաց խանութների, ջրանքի ծախքերը և այլն, և մինչև անգամ նպաստներ էր տուել, որ գաղթականները անհրաժեշտ կահ-կարասիքներ ու իրեղէններ ձեռք բերեն։ Բացի այդ բոլորից՝ 1793 թ. փետրուարի 13-ին Կայսրուհին հրամայում է, որ սպահովեն նոցա գոյութիւնը, «որպէս զի ոչ միայն այն ամենքը, որ անցել են Մեր սահմանները, պահպանուած լինեն, այլ և արտասահմանում գտնուող նոցա հաւատակիցները, տեսնելով սոցա բարեկեցիկ վիճակը, միանան սոցա հետ»։

Եկատերինէ I Կայսրուհին ջերմ պաշտպան և հետևող էր Մեծն Պետրոսի մահմեդական իշխանութիւնը խորտակելու և նոցա ստրկացրած քրիստոնեայ ազգերին վերակենդանութիւն, անկախ կեանք տալու գաղափարին։ Ռուսները կամենում էին, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը դիմէ կառավարութեան և օգնութիւն խնդրէ։ Այդ նպատակով Եշմիածին ուղարկուեց Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ բժիշկ Եակով Ռէյնէգսը, ⁷⁾ որ

⁷⁾ Բժ. Եակով Ռէյնէգսը ծնունդ է 1744 թ. Եյսլերէնում, նորա իսկական ազգանունը Եյլիս էր, որ, յայտնի չէ թէ ինչու, նա վերել էր Ռէյնէգսի Երիտասարդական հասակում ուսումնասիրում էր ընկան գիտութիւնները և գլխաւորաբար բժշկականութիւնը։ Արեւելքում ճանապարհորդելու սէրը ստիպեց նորան թողնել հայրենիքը. 1776 թ. Վենետիկի վրայով գնաց Վ. Պալիս, այցելեց Քոխատ, Երրորում և այն տեղից Լաւսի վրայով գնաց Պարսկաստան ս. Եշմիածնի վանքը այցել-

հետը ընծաներ և նամակ տարաւ իշ. Պատեմկինից, նոյնպէս նամակներ Յովսէփ արքեպիսկոպոսից, Յովհաննէս Լազարեանից և Մանուէլ արեանից: Այդ առաջին փորձը անյաջող եղաւ Ղուկաս կաթողիկոսը բացէ ի բաց հրաժարուամ է որեւէ առաջարկութիւն՝ տնելուց, երկիւղ կրելով, որ ս. Եջմիածինը տւելի սուկալի աղէտների կարող է ենթարկուել: Այնուամենայնիւ Եկատերինէ II-ը լետ չը կանգնեց իւր մտադրութիւնից և ռուսաց զօրքերը՝ Վ. Ա. Զուբովի առաջնորդութեամբ դիմեցին դէպի Պարսկաստան: Զօրքերը Գանձակ էին հասել, և Սիմէօն կաթողիկոսը սրտատրոփ սպասում էր, որ Եջմիածին կըգան, բայց անսպասելի

լելու համար. այլաք է ենթադրել, որ այդ 1778 թ. ամբարն է. հղել: Պատրիարքական դահի վրալ այդ ժամանակ արքայնադոյն Սիմէօն էր, և իւր ամարանոցումն էր, ուր և ներկայացրին թէ. Ուլնէդսին՝ Նորին Սերտիթեան, որ Վ. Պոյսի սյառիարքից լանձնարարական նամակ էր բերել, Ուլնէդսի առաձով, նորան մի վրան էին լատկացրել, որ դարդարուամ էր դորդերով և ամեն տեսակ անհրաժեշտ պիտոյքներով ճոխ սարքուամ ըստ արեւելեան սովորութեան: Ուլնէդսը դարձացամ էր կաթողիկոսի վնէ, բարեհալրտ արտաքին տեսքի և զրաիչ վարունցողութեան վրալ: Ինչպէս վկայում է Ուլնէդսը, կաթողիկոսը վալկում էր ընդհանուր լարդանքը, իւր արամ ճանապարհորդութիւնների շնորհիւ շատ տեղեկաթիւններ էր ձեռք բերել և նորս հարդրցածները պիտուներ են եղել Ուլնէդսի համար: Նա Գ որ էր մնացել և սատարիկ ցաւելով պիտի թողներ շինեալ ամբողջ աշխարհիս այս ամենալաւ տեղը: Նա շտապում էր կատարել վրաց Նրակ թագաւորի հրաւերը. Թիֆլիսում նա մնաց մէկ ու կէս տարի, որպէս թագաւորի բժիշկ: Ինչպէս են. թագորում են Ուլնէդսի կենսագրողները, նա ստիպուամ է լինում հեռանալ Թիֆլիսից այն պատճառով որովհետեւ թագաւորը չէր կատարել իւր խոստումները: Նա դնաց Պետերբուրգ, տեղեկագիր ներկայացրեց իշ. Պատեմկինին Վրաստանի վիճակի մասին և ջերմ մասնակցեց այն բւնակցութեան, որ Ռուսաստանը իւր հովանաւորութեան ներքոյ առէ Վրաստանը: Նորան լետ ուղարկեցին Վրաստան, որպէս Ռուսաստանի ներկայացուցիչ: 1783 թ. նորա վրալ քաղաքական բնաւորութեան լանձնարարութիւն դրին Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ դնալու: Թանձնարարութիւնը վերջացնելուց լետոյ նա Պետերբուրգ վերադարձաւ: Վալկում էր իշխ. Պատեմկինի վտահոթութիւնը, ուստի տաճկական պատերազմի ժամանակ իշխանը Մոլդաւիա կանչեց նորան, ըստ երեթիւն նա մօտ էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, Լազարեանին և Մանուէլ արեանին: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը իւր չիշատակարանում աւսում է, թէ 1793 թ. հրահրութեան ժամանակ նորան Ուլնէդսն է բը: Ժշկել: Մեռաւ 1793 թ. ունենալով Ատենական խորհրդականի աստիճան, բժշկական ինստիտուտի տեսչի և բժշկական խորհրդարանի գլխական ատենադպրի պաշտօնների մէջ: Biographische Skizze des Russisch-Kaiserl. Collegien Raths D-r Jacob Keineggs von I. D. Gerstenlerd. Gotha und St. Petersburg. Bei Gerstenberd und Dittmar. 1797, էջ 333—835, 377—382, 387—389.

կերպով հանգամանքները փոխուեցին—մեռաւ Եկատե-
րինէ կայսրուհին և զօրքը լետ կանչեցին:

Կայսրուհու մահից լետոյ շուտով մեռնում է և
Ղուկաս կաթողիկոսը, այն է՝ 1799 թ. դեկտեմբերի
28-ի գիշերը: Առաջ է գալիս նոր կաթողիկոսի ընտ-
րութեան հարցը. թեկնածուների ցանկում լինում են
ակզբում երեք հոգի—Կ. Պօլսի Դանիէլ պատրիարքը,
Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը և Ստեփանոս Ե-
պիսկոպոսը, բայց լետոյ Յովսէփի անունը հանում են
ցուցակից, վախենալով այն հանգամանքից, որ նա մաս-
նակցել է մահմեդականների դէմ եղած արշաւանքներին,
իսկ լետոյ վերստին մտցնում են: Յովսէփ արքեպիսկո-
պոսը հաւատացած էր, որ ինքը պիտի կաթողիկոս լի-
նի, տեսնելով որ ռուսաց տէրութիւնը պաշտպան կը
լինի իւր թեկնածութեան, եթէ պէտք լինի, և վրաց
թագաւորն էլ համակրում է իւր թեկնածութեան: Այդ
բովանդակութեամբ էլ նա գրագրութիւններ էր անում
Կ. Պօլսի պատրիարքի, վրաց Գէորգի թագաւորի, թագա-
ժառանգ Դաւթի, Թիֆլիսի իւր ազգականների և այլոց
հետ: Նորան ս. Եջմիածնի միաբանութիւնը հրաւիրում
էր, բայց նա չէր կամենում գնալ, սպասելով որ Պօլսի
հայ համայնքը ընդունի իւր ընտրութիւնը: Մենք
զսոյն կոչումն ոչ կամիմք լինել միայն ի թագաւորաց և
ի կայսերաց,—գրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսը,—կամ
յերեւելի իշխանաց և ի մարդկանց, այլ նախ Սատուծոյ,
և ապա ի բոլոր հասարակութենէ հայկազուն, քրիստո-
սասէր ժողովրդոց, որոց բազմութեան ձայն, ձայն Աս-
տուծոյ հաւատալով կարասցուք յանձն առնուլ յօժար
ընդունելութեամբ: Միևնոյն միտքը նա կրկնում է իւր
նամակում, որ գրուած է փետրուարի 23-ից: «Վեհա-
գունից հրաման լետին համարեցի և համարիմ, զի մի
բռնութիւն նովաւ մտցէ ի սուրբ աստիճանն, այլ տեղի
ետու ազգային սովորութեանց, զի ազգն զիս և ես զազ-
գըն ընգրկելոց եմք: Ոչ կամիմք ինքնին կարևոր իշ-
խանութեամբ նպաստաւորաց մերոց ելանել ի սուրբ
գահդ, այլ կամամքն Աստուծոյ և համահաճութեամբ
հասարակ զաւակաց սուրբ Մօրն մերոյ, զի բազմասցի
և վերակրկնեսցի սէր և խաղաղութիւն առ ամենեսին,

որովք և մեք կարասցուք զգենուլ զգօրութիւն ի բարձանց առ ի հովուել զհօտն Աստուծոյ և կրել զծանրութիւն լծոյս այնորիկ⁸⁾։

Երկար ժամանակ բէրաթ չէր ստացուում, և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ականջին լուրեր էին հասնում, թէ Կ. Պօլսի պատրիարքը աշխատում է, որ ինքը կաթողիկոս լինի, այդ պատճառով Յովսէփը գրում է նորան, թէ ինքը և թէ Ռուսաստանում ու Վրաստանում բնակուող հայերը ուրիշ ոչ մի կաթողիկոս չեն ընդունիլ, ուստի թող միջոցներ գործ դնէ։ որ ժողովրդի մէջ երկպառակութիւն չլինի։ Իսկի դորանից՝ 1800 թ. փետրուարի 28 ին նա թուղթ է գրում գաղտնի խորհրդական Ս. Լ., Լաշկարեովին,⁹⁾ յայտնում կաթողիկոսի մահը, երկու թեկնածուների ընտրութիւնը և խնդրում, որ եթէ հարկաւոր կը համարի, զեկուցանէ ում որ պէտք է։ Դորա հետեանքը այն է լինում, որ մարտի 16 ի։ Պօլսի ռուսաց դեսպան Թամարան Բարձրագոյն հրովարտակ է ստանում հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Հայ ժողովրդի պատրիարքական ընտրութիւնների առթիւ աշխատեցէք, որ Բ. Դուռը չմերժէ այս դէպքում հայ ժողովրդին տուած իրաւունքները. և այդ աստիճանի համար անարժան մարդու ընտրութեան առաջն առէք, որ կարող է հասնել այդ աստիճանին խալդաի ճանապարհով և փողի միջոցով, այդ աստիճանին, որ միայն հայերի ընդհանուր համաձայնութիւնից է կախուած»։ Նոյն տարուայ ապրիլի 16-ից դեսպանը յայտնում է Լաշկարեովին, թէ չնայելով որ ժողովուրդը համակրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, բայց հոգևորականութիւնը և աւագները վախենում են նորոն ընտրել, երկիւղ կրելով, որ պատրիարքական գահը և հայ ժողովուրդը կարող է մեծ ճնշման և հալածանքի ենթարկուել պարսից կառավարութեան կողմից, իսկ Բ. Դուռը չէ խառնւում այդ գործերին։ Այս հանգամանքների շնորհիւ Կ. Պօլսի Դանիէլ պատրիար-

⁸⁾ Զեռագիր։

⁹⁾ Արտաքին գործերի պետական լանձնաժողովի Ասիական դեպարտամենտի անդամ էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր ասիական գործերի վրայ, այդ պատճառով նորան է ղրմում արքեպիսկոպոսը։

քի կաթողիկոս ընտրուիլը տալահով բան էր, և նա արդէն պատրաստուում էր ճանապարհ ընկնել դէպի ս. Էջմիածին, երբ գործին միջամտեց Թամարա ղեսպանը: 16/28 մայիսի ամենահպատակօրէն ներկայացրած գեկուցումից երևում է, որ նա հասկացնում է Բ. Դռանը, որ Պօլսի հայերը, լիովին ըմբռնում են Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաւելութիւնները, ուրիշ թեկնածուների հետ համեմատելով, բայց երբէք չեն համարձակուիլ նորան ընտրել, վախենալով որ Դուռը կը նեղէ իրանց. մինչդեռ Թագաւոր Կայսեր համար հաճելի կը լինի, եթէ հայերը կաթողիկոս ընտրեն Յովսէփին, ամենաարժանաւորին, ինչպէս խոստովանում են հայերը, և հայ եպիսկոպոսներից աւագագունին, որ բացի դորանից, անձամբ յայտնի է Նորին Մեծութեան: Սուլթանը տալիս է իւր հաւանութիւնը և նոյն օրը հրամայում է Դանիէլին Տենէզոս կղզին աքսորել, իսկ Դաւթին, որ նոյնպէս հակառակ էր Յովսէփի ընտրութեան, Լեմնոս կղզին՝ այն նպատակով, որ Դանիէլի գնալուց յետոյ նուաճ փոխանորդ կը նշանակէ Կ. Պօլսում: 1800 թ. յունիսի 16/28 ին Թամարան ամենահպատակօրէն գեկուցանում է, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ս. Էջմիածնի պատրիարք ընտրուիլը այս օրերս կայացաւ՝ յուրախութիւն համայն հայ ազգի, որ նախամեծարութիւնը նորան էր տուել պտրաքրութիւնների խոշոր մեծամասնութեամբ: Ստացւում է սովորական բէրաթը, որ Կ. Պօլսի նորընտիր պատրիարքը յանձնում է Դաւիթ եպիսկոպոսին ս. Էջմիածին տանելու և դորանով ազատում է նորան սպռնացող աքսորից: Ապա Պաւել I Բարձրագոյն հրովարտակ է հրատարակում կաթողիկոսի հաստատութեան առթիւ, իսկ յետոյ՝ նոյեմբեր ամսին, հրաման արձակում Կ. Պօլսի Թամարա ղեսպանին, որ կաթողիկոսի կողմից տաճկաց մայրաքաղաք զնացող հոգևորականներին հարկաւոր եղած դէպքերում օգնէ և պաշտպանէ: Յովսէփը Բարձրագոյն հրովարտակը և սուլթանի բէրաթը ստանում է Հաշտարխանում նոյեմբերի 18-ին և շուտով մեկնում է այն տեղից: Յետոյ գալիս է նորա Թիֆլիս հասնելու, հիւանդանալու և մեռնելու պատմութիւնը, որ ես աւելորդ եմ համարում կրկնել: Ահա հրամառօտ կերպով

այ. Կ. Եզեանի գրքի գլխաւոր կէտերի բովանդակութիւնը, որ ես քաղուածօրէն առաջ բերի:

Ես կը կամենայի ամփոփել այս թուուցիկ տեսութիւնը նոյն խօսքերով, որով ինքը հեղինակն է վերջացնում. «Այսպէս՝ Մեծն Պետրոսի ժամանակ Ռուսաստանի և հայ ժողովրդեան մէջ գոյացած կապը և վստահութիւնը լիովին զիտակցաբար ամրացաւ Եկատերինէի իմաստալի կառավարութեան օրով. Ռուսաստանի ամեն կողմի հայերի ինքնագոհ անձնուիրութիւնն ու մատուցած ծառայութիւնները, որոնք վաւերացուած են զահի բարձրութիւնից բազմաթիւ հրովարտականերով յանուն հայ ժողովրդի և նորա հովուապետների, այս յարաբերութեանց բնական հետեանքն էին: Պահպանել այս զգացմունքները, նպաստել նոցա զարգանալուն իւրաքանչիւր քաղաքացու սրբազան պարտականութիւնը սլիտի համարուի, որ իւր հայրենիքի բարիքն է փափագում, մանաւանդ իշխանութիւն ունեցող անձանց. վստ ծառայութիւն են անում նոքա, որոնք թուլացնում են այդ բարոյական կապերը և փոխադարձ անվստահութիւն են արծարծում ալնտեղ, ուր դորա համար պատմական հող չկայ: Անցեալի հետ ծանօթանալը հեռացնում է տարաձայնութիւնների շարժառիթները և փոխադարձ յարգանքի ու համակրանքի բարի զգացմունքներ է ներշնչում: Մեզ երջանիկ կը համարենք, եթէ մեր հետազօտութիւնը այդ կողմից, որքան և իցէ օգուտ բերէ»:

Մ. ԲԱՐԵԱՌԻՍՏՐԵԱՆ.

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ. ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԻ ՄԸ ԽՕՍԲԵՐԸ.

Վիեննա, 1901. դիւն է 3 Ֆրանկ. էջ 8+224.

Այս ամենաընտիր թղթի վրայ տպուած և զեղադիտական ոչ մի թերութիւն չունեցող հրատարակութեամբ լուստեաած դիրքը պարունակում է Ցածկահալոց մանկավարժական և զրականական ասպարիզում գործող լալանի Ռեթէոս Պէրպերեանի զանազան ղէպքերում արտասանած ճառերը: Ռեթէոս Պէրպերեանը հիմնադիրն ու տէրն է Կոստանդնուպոլսի մեծ ա'ւուն վառատեղած Պէրպերեան միջնակարգ դպրոցի, որի